

Зверяков М.І.

Ректор

Одеського державного економічного університету

д.е.н., професор

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА КРИЗИ ЕКОНОМІКИ

1. Перехід до інноваційної економіки як новий етап української трансформації

Трансформаційні процеси в Україні, пов'язані з переходом до ринкової економіки, розпочалися приблизно два десятиріччя тому. Чи завершився перехідний період в Україні? З одного боку, здебільшого сформовано ключові елементи ринкової економічної системи (приватне підприємництво, недержавні форми власності, ринкова інфраструктура, система комерційних банків тощо), виникла нова система мотивації та поведінки економічних суб'єктів. Подолано було також дореформений рівень реального ВВП унаслідок тривалої (майже 10 років) позитивної макроекономічної динаміки, а Україна змогла отримати від багатьох країн і міжнародних організацій статус «країни з ринковою економікою». З іншого боку, ринкові елементи та механізми, що виникли у країні, в багатьох випадках залишаються незрілими і деформованими: слабкі специфікація і захист прав власності, високі бар'єри господарської діяльності, спотворення конкурентного середовища, сильний вплив неформальних способів регулювання економічних процесів, слабкість банківського і фондового сегментів ринку, надмірна соціальна диференціація, широкі масштаби тіньової економіки тощо. 1990-і рр. різко знизили технологічну і загальну конкурентоспроможність національної економіки. В Україні так і не проведено глибоку структурну перебудову економіки відповідно до сучасних технологічних і соціальних вимог, не забезпечено якісну модернізацію матеріально-технічної бази.

Економічна криза, що прийшла в Україну восени 2008 р., досить сильно виявила недосконалість, слабкість та вразливість національної економіки. Усе це свідчить про незавершеність трансформаційних процесів в Україні, про збереження перехідного характеру її економіки. Найважливішим критерієм завершення перехідного періоду повинен бути вихід країни на якісно новий рівень технологічного, економічного та соціального розвитку, що припускає модернізацію економіки. Її основними елементами виступають перехід до інноваційного розвитку, розширення передових технологічних устроїв, проведення структурної перебудови, зміна інституційних умов. Перехід до нової системи економічних відносин одночасно повинен бути і періодом модернізації. Тільки тоді він може вважатися прогресивним і успішним. В Україні відбувся значний розрив між перетвореннями й модернізацією економіки. У результаті період перебудови української економіки, що практично завершився на початку 2000-их років, не став цілковитим завершенням перехідного періоду.

Загальну картину трансформації економіки України в тому реальному вигляді, що склався, можна представити так:

1) етап перебудови (1990-і рр.) – формування основ ринкової економіки через лібералізацію господарського життя і низки інституційних змін (зміна власності, формування приватного підприємництва, інститутів ринкової інфраструктури тощо);

2) етап корекції й перелому макроекономічної динаміки (з 2000 р.) – зниження нагромаджених у 1990-і рр. деформацій, уточнення і прояснення низки важливих параметрів української національної моделі економіки (більш адекватна роль держави, оптимізація структури власності тощо), вихід на позитивну динаміку економіки (зростання ВВП, інвестицій, доходів населення і под.);

3) етап модернізації національної економіки – перехід до інноваційного розвитку, технологічне оновлення, диверсифікація економіки.

Основні контури цього етапу, на жаль, не позначено. У той час у Росії прийнято у 2008 р. Концепцію довгострокового соціально-економічного розвитку Росії до 2020 р. Більш строго в ній виділено два етапи, які в нашій класифікації можуть трактуватися як підетапи третього етапу трансформації російської економіки: перший із них (2008-2012 рр.) передбачає формування потенціалу для подальшого зростання, а другий (2012-2020 рр.) – перехід на нову технологічну базу. Як наслідок (після 2020 р.) має відбутися інноваційне та соціально-орієнтоване економічне зростання. Отже, етап модернізації, ключовим елементом якого є формування інноваційної економіки, виступає як новий етап російської трансформації, як заключний момент перехідного періоду. Тільки реалізація завдань указанного етапу може стати завершенням трансформаційних процесів у Росії.

Проте кризові процеси, які почали проявлятися наприкінці 2008 р. у російській та світовій економіці, можуть серйозно вплинути на характер і темпи розвитку національної економіки.

2. Економічна криза в Україні: характер і вплив на інноваційні процеси

Економічна криза, що розпочалася у 2008 р. як фінансова криза, охопила всю світову економіку й економіку України зокрема. Масштаби, глибина й перспективи подолання даної кризи містять багато невизначеностей, а сама криза часто трактується як безпрецедентна. У її основі можна побачити глибокі фундаментальні причини: «провали» ринкової системи, відрив грошей від золота і реальних активів, гіпертрофія фіктивного капіталу, необхідність зміни технологічних устроїв і под. Більш функціональними і частіше згадуваними причинами є низька якість регулювання фінансових ринків і оцінки ризиків, диспропорція між високим попитом на кредитні ресурси та джерелами їх забезпечення, егоїстична фінансова політика США тощо.

Детальний аналіз усіх причин сучасної економічної кризи, її характеру і особливостей не є нашим завданням. Найважливіше зосередитися на українських характеристиках даного явища. Звичайно, глобальна економічна криза має великий вплив на українську економіку. Україна стала частиною глобальних ринків і функціонує в режимі відкритої економіки. Водночас їй властиві більш високі ризики, характерні й для інших країн з «ринками, що розвиваються». І все ж, на нашу думку, більш істотними для України є внутрішні причини кризи і національно-специфічний характер останньої. Спроби списання недоліків кризи на зовнішні чинники мають вигляд свідомого «переведення стрілок» і затемнення реальної картини кризових процесів, що затрудняє пошук ефективних рецептів їх подолання. По-перше, в національній компетенції знаходиться багато важелів забезпечення економічної (у тому числі фінансової) безпеки країни, які не були задіяні в докризовий період на належному рівні: зокрема, щодо обмеження зовнішньої заборгованості українських банків і корпорацій, що досягла до осені 2008 р. більше 100 млрд. дол., щодо обмеження (у термінах, обсягах) можливого

відтоку спекулятивного капіталу з національного фондового ринку тощо. По-друге (і це більш важливо), економічна криза в Україні стала концентрованим вираженням і продовженням трансформаційної та відтворювальної (циклічної) кризи національної економіки. Зовнішні чинники стали лише детонатором загострення внутрішніх українських проблем. Трансформаційна криза української економіки, яка гостро проявилася у 1990-х рр., насправді не вирішилася і не завершилася, незважаючи на позитивну макроекономічну динаміку 2000-их рр. Головним аргументом такого висновку є незавершеність структурної перебудови економіки, відсутність її масштабної диверсифікації, збереження сировинного характеру. Також не вирішено і не завершено відтворювальну (циклічну) кризу національної економіки, що розпочалася ще у 1980-х рр. Головний аргумент цього висновку полягає у тому, що за минулий період так і не відбулося кардинального оновлення елементів основного капіталу, як наслідок, не завершено й економічний цикл. Так, середній вік виробничого устаткування досяг 24 років, коефіцієнт оновлення основних фондів у галузях промисловості склав 1-3%, а ступінь їх зношення зріс із 25,7% у 1970р. до 46,3% у 2007р. Позитивна макродинаміка 2000-их рр., зумовлена насамперед сприятливими зовнішньоекономічними кон'юнктурними чинниками (високі ціни на метали, продукцію хімічної промисловості), ніби «купірувала» вказані кризи, перевела їх у приховану, латентну форму. Подібні негативні зовнішні чинники (цінові й фінансові), що проявилися у другій половині 2008 р., розкрили хронічні хвороби української економіки. І виникла незавершеність трансформаційної та відтворювальної криз, що нашарувалася на сучасний глобальний кризовий фон, спричинила більш серйозні наслідки, ніж у країнах-емітентах кризи (за ступенем зниження капіталізації фондового ринку та найбільших корпорацій, за відтоком капіталів за кордон, за ослабленням національної валюти, а можливо, і за соціальними результатами). Отже, українська криза має переважно внутрішню природу і саме тому набуває таких гострих форм.

Сподівання на сприятливі для національної економіки наслідки девальвації гривні (будь-якої – плавної чи різкої), що впливають із досвіду 1998 р. і посткризової позитивної макродинаміки, можуть не виправдатися через істотні зміни економічних умов, причому не в кращу сторону У даний період, на відміну від ситуації 1998 р., мають місце: більш обмежені можливості імпортозаміщення внаслідок руйнування й звуження низки раніше дієздатних виробництв та їх кадрового потенціалу, більш тісні прив'язки до «імпоротної голки» низки важливих секторів (ліки, вітчизняна частка яких не перевищує 20%; машинотехнічна продукція, частка якої в імпорті країни складала у 2007 р. 51%, тощо), зниження підприємницької енергії через високі бар'єри господарської діяльності й под.; різке скорочення попиту з боку світової економіки в умовах її початкової рецесії; великий обсяг корпоративної зовнішньої заборгованості тощо. Усі ці чинники здатні мінімізувати очікуваний ефект девальвації гривні, що поряд з іншими несприятливими умовами може призвести до поглиблення й загострення кризових процесів в Україні. Економічна криза в країні може серйозно вплинути на реалізацію завдання переходу до інноваційної економіки.

По-перше, скорочуються фінансові можливості підтримки інноваційної сфери як з боку держави (державний, а також муніципальні бюджети), так і з боку приватних компаній: за деякими оцінками витрати останніх на інноваційні проекти знизилися у кінці 2008 р. – на початку 2009 р. на 80%, на підтримку венчурних фондів – на 40%.

По-друге, знижується інноваційний попит з боку підприємств, які змушені

турбуватися про збереження обсягів виробництва та зайнятості, про економію на непрофільних активах.

По-третє, інноваційний бізнес в Україні та його інфраструктура поки що слабкі, недокапіталізовані, відчувають серйозні кредитні та попитові обмеження: вони можуть просто не пережити кризу або злитися із зарубіжними компаніями й венчурними фондами. Врешті, треба брати до уваги надто гостру історичну значущість повороту до інноваційного розвитку України: враховуючи проблеми, невирішені у трансформаційному періоді, це життєво необхідне завдання. У цьому плані становище України порівняно з розвиненими країнами більш складне: останні можуть цілком концентруватися на завданнях подолання кризи, у той час, коли для України важливим є, борючись із кризою, реалізовувати і більш вагоме стратегічне завдання. Загалом криза відкриває і нові можливості, а також дозволяє зробити більш правильні акценти в економічній стратегії та політиці. По-перше, вона виявила необхідність створення національної економічної моделі, адекватної для України, і наслідування у практичній діяльності її параметрів. Серед них суверенний характер економіки, національна економічна безпека, інноваційна й диверсифікована економіка як вираження національної конкурентоспроможності тощо. По-друге, криза сприяє вибракуванню застарілих виробництв і технологій, створює можливість закріплення низки необхідних структурних зрушень, породжує стимули щодо впровадження енергозберігаючих та інших прогресивних технологій, викликає необхідність перепідготовки кадрів, що (за участю держави) сприятиме підвищенню якості робочої сили тощо. По-третє, кредитне «накачування» економіки (насамперед комерційних банків), що здійснюється в Україні з кінця 2008 р., повинно було б супроводжуватися прийняттям інноваційних зобов'язань указаними суб'єктами, а також підтримкою інноваційної інфраструктури. По-четверте, Україна може скористатися пропозиціями, що звучать сьогодні активно, стосовно побудови нової архітектури глобальної економіки, в якій усі країни могли б отримати доступ до нових технологій і джерел розвитку.

3. Формування національної інноваційної системи

Національна інноваційна система (НІС) – це система економічних відносин, інститутів, структурних елементів, а також напрямів і форм реалізації державної політики, що зумовлюють і забезпечують інноваційні процеси (розробку, розповсюдження та впровадження інновацій), а також підвищують на основі цього ефективність і конкурентоспроможність національної економіки. Система економічних відносин як базовий рівень НІС повинна відповідати, по-перше, прогресивним тенденціям загальносвітового розвитку (змішана економіка, соціальна орієнтація, глобалізація, постіндустріалізм, економіка знань), а, по-друге, відображати, національну специфіку країни, особливості національної економічної моделі. Особливе місце займає інституційний рівень системи, який виражається в наявності адекватної законодавчої бази, дії формальних і неформальних правил, в їх відповідності вимогам інноваційного розвитку, у специфікації та захисті прав власності на умови і результати інноваційної діяльності тощо. Структурними елементами НІС виступають сфера НІОКР, сектор високих технологій і наукоємної продукції, система освіти у поєднанні з ринком праці, підприємницький сектор, різні джерела фінансування інновацій, інфраструктура (інноваційно-технологічні центри, центри трансферу технологій, технопарки, бізнес-інкубатори, венчурні фонди, особливі економічні зони техніко-впроваджувального типу тощо). У широкому значенні до структури НІС належать також промислові (кластерні),

регіональні, корпоративні інноваційні системи. У НІС повинна входити й інноваційна політика, яка інтегрує у собі широкий набір інструментів різних видів економічної політики держави (бюджетно-податкової, грошово-кредитної, структурної та ін.), а також елементи держсектора в аспекті його спрямованості на підтримку інновацій. Отже, НІС є комплексним явищем, що включає як більш базовий, суттєвий рівень (зв'язок із системою економічних відносин), так і більш конкретні рівні, що забезпечують інноваційну діяльність економічних суб'єктів, включаючи державу.

Щодо змістового, типологічного характеру економічної системи, то зв'язок її тільки з постіндустріальною економікою був би свідченням односторонності. Сучасна економіка продовжує залишатися переважно індустріальною за своєю матеріально-технічною основою і змішаною за своїм соціально-економічним змістом (як за способами координації, так і за типами привласнення). Постіндустріальні інновації, як правило, передбачають індустріальний супровід або безпосередньо опираються на індустріальний базис, а крім того, важливе значення у сучасній економіці продовжують відігравати і власне індустріальні інновації.

Термін «національна» (стосовно НІС) доречний, не дивлячись ні на транснаціональний характер глобалізації у сфері інновацій, ні на (з іншого боку) диференційований характер інноваційного процесу (його локалізацію по галузях, регіонах, кластерах, корпораціях). По-перше, існують помітні відмінності в реальних інноваційних системах різних країн; по-друге, відрізняються національні умови інноваційного процесу (національний економічний і науково-технічний потенціал, якість і структура чинників виробництва, історична спадщина, інститути, соціокультурне середовище тощо); по-третє, розрізняються цілі національного економічного розвитку (амбіціозні, «нішеві» або периферійні); по-четверте, інноваційна політика держав здійснюється переважно на національно-державному рівні; по-п'яте, НІС пов'язана із загальними національними моделями економіки певних країн. У світі існує розмаїття державних НІС, що відображають специфіку національних економік. Звернемо увагу на деякі розрізнявальні характеристики ряду НІС. Так, для американської НІС характерним є значний акцент на ринково-конкурентних механізмах, на приватному фінансуванні інновацій, що органічно поєднується із загальним змістом ліберальної моделі економіки США. У цій країні важливу роль відіграють приватні дослідницькі корпорації, венчурні фонди, дослідницькі підрозділи компаній, різні форми коопераційних зв'язків (технологічні мережі, контракти з науковими центрами, злиття і поглинання тощо), мобільність кваліфікованої робочої сили (у тому числі за рахунок «імпорту розуму»). Особливе місце в дослідницькому потенціалі посідають університети і національні лабораторії.

У НІС багатьох західноєвропейських країнах порівняно з США більш вагому роль відіграє держава (особливо у фінансуванні фундаментальної науки – університетської та академічної) за активної участі бізнесу в прикладних дослідженнях і розробках. Більшої ваги набуває інтеграційний чинник: проголошено завдання перетворити Європейський Союз на світовий центр інновацій із одночасним збільшенням бюджетів НІОКР до 3% щодо ВВП.

Свої особливості має і японська НІС: слабкість фундаментальної науки компенсується широким імпортом патентів, наявністю могутніх дослідницьких підрозділів у найбільших корпораціях, розвитком прикладних інженерних розробок, активним виходом високотехнологічної продукції на зовнішні ринки. На відміну від США, тут не

отримали розвитку такі опосередковані форми, як венчурне підприємництво. Варто виділити енергійну роль держави в інноваційній сфері через активне прогнозування і програмування розвитку національної економіки, створення сприятливих фінансових умов провідним фірмам. Цікавий досвід щодо формування НІС наявний у багатьох інших, менш розвинених країнах (Індія, Ізраїль, країни Південно-Східної Азії тощо). Своя НІС, яка відображає національну специфіку країни, повинна скластися і в Україні. Парадокс її сучасного розвитку полягає в тому, що країна, маючи серйозний науково-технічний потенціал, не має сформованої ефективної НІС. Існують інноваційні фрагменти національної економіки, проте значно втрачено системний характер інноваційного процесу. Перехід до ринкової економіки супроводжувався руйнацією інноваційної системи, що склалася в радянській плановій економіці, різким скороченням фінансування НІОКР, локалізацією інноваційної діяльності, зміщенням господарських мотивацій у бік спекулятивних, тіньових, сировинних, приватизаційних і подібних їм форм, відсутністю виразної інноваційної політики держави, масштабним витоком «розуму» і науково-технічних розробок за кордон (особливо у 1990-і рр.). Перехід до нового (інноваційного) етапу української економіки, необхідність якого, хоч і з запізненням, але визнана офіційно (у тому числі в Законі «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» 2003р.), наполегливо вимагає формування адекватної НІС. Вона повинна органічно інтегрувати у собі вищезгадані елементи і рівні, властиві НІС, поєднуючи їх із сучасними світовими процесами і специфікою національної економіки. Можливості створення нової української НІС базуються на збережених основах і елементах науково-технічного потенціалу, наукових та освітніх традиціях, накопичених великих фінансових ресурсах держави, широкому суспільному визнанні необхідності інноваційного повороту в розвитку. Особливостями нової української НІС повинні стати такі характеристики:

- спрямованість на вирішення завдань національного розвитку, які забезпечують формування конкурентноздатної економіки, реалізацію національних інтересів країни, істотне підвищення рівня і якості життя людей;
- забезпечення науково-технічної оборонної, економічної та загальної національної безпеки країни;
- використання потенціалу, позитивного досвіду і традицій радянської інноваційної системи, творчого заряду російських соціокультурних цінностей;
- опора переважно на власну базу знань і орієнтація одночасно як на внутрішній ринок із метою зміцнення та підвищення рівня національної економіки, так і на зовнішній ринок із метою подолання сировинної спрямованості експорту і посилення ролі у світовій економіці;
- пріоритет державного фінансування і механізмів держрегулювання інноваційного процесу в Україні при стимулюванні інших (більш ринкових) джерел і механізмів, включаючи державно-приватне партнерство й інноваційне підприємництво;
- сильна і масштабна інноваційна політика держави в поєднанні з системою прогнозування, програмування і стратегічного планування економічного розвитку. Українська НІС повинна базуватися на такій системі економічних відносин, якій властивий змішаний характер: поєднання ринку з держрегулюванням і соціальною орієнтацією, індустріального базису – з постіндустріалізмом, глобалізації світових процесів – з національними інтересами і формами. У такому вигляді вона може стати основою стійкості національної економіки, високим антикризовим бар'єром, стрижнем національного розвитку.